

Elnarə Əhməd qızı ƏHMƏDOVA

Qərbi Kaspi Universiteti, Politologiya, Psixologiya və Sosial iş kafedrasının dosenti, psixol.ü.f.d.

E-mail: elnara.akhmedova@wu.edu.az

Fidan Məddət qızı NOVRUZOVA

Qərbi Kaspi Universiteti, Politologiya, Psixologiya və Sosial iş kafedrasının magistrantı

E-mail: fidan.novruzova.02@mail.ru

**ZORAKI AİLƏ MÜHİTİNDƏ YENİYETMƏLƏRDƏ ANTİSOSİAL DAVRANIŞLARIN
FORMALAŞMA MEXANİZMLƏRİ**

Xülasə

Məqalədə zorakı ailə mühitində böyüyən yeniyetmələrdə antisosial davranışların yaranma mexanizmləri psixoloji və sosial kontekstdə təhlil olunmuşdur. Ailə daxilində fiziki, emosional və psixoloji zorakılıq yeniyetmənin şəxsiyyət inkişafına, emosional tənzimlənməsinə və sosial adaptasiya bacarıqlarına ciddi təsir göstərir. Məqalədə psixanalitik, bihevioral, sosial-öyrənmə və koqnitiv yanaşmalar əsasında antisosial davranışların formalaşma prosesi izah edilir. Xüsusilə, erkən travmatik təcrübələrin empatiya çatışmazlığı, aqressiya, impuls nəzarətinin zəifləməsi və normativ davranışın deformasiyası ilə əlaqəsi araşdırılmışdır. Məqalənin məqsədi zorakı ailə mühitinin yeniyetmənin psixoloji strukturuna təsirini elmi əsaslarla təhlil etmək və profilaktik müdaxilə istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Açar sözlər: yeniyetməlik, antisosial davranış, travma, aqressiya, sosial öyrənmə.

UOT: 159.922.8:316.362

JEL: D91, K42

DOI: <https://doi.org/10.54414/NYQU2060>

Giriş

Müasir inkişaf psixologiyasında yeniyetməlik dövrü bioloji, psixoloji və sosial transformasiyaların intensiv şəkildə baş verdiyi keçid mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu mərhələdə fərdin identiklik quruculuğu, mənlik konsepsiyasının formalaşması, sosial rolların mənimsənilməsi və emosional müstəqilliyin inkişafı paralel şəkildə gedir. Lakin bu prosesin sağlam şəkildə baş verməsi üçün əsas şərtlərdən biri təhlükəsiz və emosional cəhətdən stabil ailə mühitidir. Ailə yalnız sosial institut deyil, həm də uşağın ilkin emosional tənzimlənmə laboratoriyasıdır. Burada uşaq davranış modellərini, konflikt həll etmə strategiyalarını və münasibət qurma bacarıqlarını öyrənir. Zorakı ailə mühiti isə bu inkişaf trayektoriyasını ciddi şəkildə pozur. Davamlı fiziki, emosional və ya psixoloji zorakılıq şəraitində böyüyən yeniyetmə üçün dünya təhlükəli və qeyri-sabit məkan kimi formalaşır. Təhlükəsizlik hissinin pozulması

isə neyropsixoloji və emosional sistemlərdə davamlı gərginlik yaradır. Xroniki stress şəraitində böyüyən fərd “Davamlı təhlükə gözləntisi” ilə yaşayır və bu da müdafiə xarakterli, bəzən isə aqressiv davranış strategiyalarının formalaşmasına səbəb olur. Yeniyetməlik dövründə frontal beyin strukturlarının, xüsusilə, qərarvermə və impuls nəzarətinə cavabdeh olan sahələrin inkişafı hələ tam tamamlanmadığından emosional reaksiyalar daha intensiv və qeyri-sabit olur. Əgər bu dövrdə ailə daxilində zorakılıq müşahidə edilirsə, yeniyetmə emosional özünütənzimlənmə bacarıqlarını adekvat şəkildə formalaşdırma bilmir. Belə ki, aqressiya, riskli davranış və normativ qaydalara qarşı çıxma kimi reaksiyalar adaptiv müdafiə mexanizmi kimi meydana çıxa bilər. Antisosial davranışın yaranması yalnız fərdi xüsusiyyətlərin nəticəsi deyil, bu, ailə sisteminin funksional pozuntularının və sosial mühitin təsirlərinin kompleks

məhsuludur. Ailədaxili zorakılıq, valideynlər-
arası konfliktlər, emosional laqeydlik və qeyri-
sabit intizam strategiyaları yeniyetmədə sosial
norma anlayışının zəifləməsinə gətirib çıxarır.
Belə mühitdə böyüyən yeniyetmə üçün güc,
nəzarət və aqressiya münasibətlərin əsas
alətinə çevrilə bilər. Bundan əlavə, zorakı ailə
mühitində böyüyən yeniyetmələrdə tez-tez
özünüqiyətləndirmə problemləri, dəyərsizlik
hissi və sosial inamsızlıq müşahidə olunur. Bu
psixoloji vəziyyət kompensator mexanizmlərin,
o cümlədən, aqressiv özünüifadə formaların
güclənməsinə səbəb ola bilər. Yeniyetmə
özünü güclü və nəzarət edən tərəf kimi
göstərməklə daxili zəiflik hissini ört-basdır
etməyə çalışır. Beləliklə, zorakı ailə mühiti
yeniyetmənin emosional, koqnitiv və sosial
inkışaf xəttinə paralel şəkildə təsir göstərərək
antisosial davranış üçün risk mühiti yaradır.
Bu mövzunun araşdırılması yalnız nəzəri
baxımdan deyil, həm də profilaktik və
reabilitasiya proqramlarının hazırlanması
baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.
Zorakılığın erkən mərhələdə aşkarlanması və
ailə sisteminə yönəlik psixoloji müdaxilələr
yeniyetmədə destruktiv davranış modelinin
sabitləşməsinin qarşısını ala bilər. Yeniyetməlik
dövrü şəxsiyyətin inkışafının kritik
mərhələsidir. Bu mərhələdə emosional sabitlik
və identiklik formalaşır. Ailə isə sosiallaş-
manın ilkin və əsas institutudur. Ailə daxilində
zorakılıq halları yeniyetmənin təhlükəsizlik
tələbatını zədələyir və psixoloji müdafiə
mexanizmlərinin sərtləşməsinə səbəb olur [3,
s.41]. Antisosial davranış sosial norma və
dəyərlərə zidd olan, başqalarının hüquqlarını
pozan davranış formasıdır. Bu davranış çox
zaman aqressiya, impulsivlik və empatiya
çatışmazlığı ilə müşahidə olunur [1, s.74].
Tədqiqatlar göstərir ki, erkən yaşlarda yaşanan
zorakılıq gələcəkdə deviant davranış riskini
əhəmiyyətli dərəcədə artırır [7, s.60]. Psixoloji
baxımdan zorakı mühit yalnız fiziki zərər
deyil, həm də emosional təhlükəsizlik hissini
məhv etməkdir. Təhlükəsizlik tələbatının
davamlı şəkildə pozulması frustrasiya və
aqressiyanın yığılmasına səbəb olur [5, s.112].

Əsas hissə

Zorakı ailə mühitinin psixoloji təsiri.

Zorakı ailə mühiti fərdin psixi inkışafına
sistemli və çoxsəviyyəli təsir göstərən trav-
matik sosial amildir. Ailə uşağın ilk sosial-
laşma məkanı olduğu üçün burada yaşanan
emosional və fiziki təhlükə hissi onun dünya-
görüşünün, təhlükəsizlik qavrayışının və
münasibət modellərinin formalaşmasına
birbaşa təsir edir. Sağlam ailə mühiti
emosional dəstək, qəbul və sabitlik təmin
etdiyi halda zorakı mühit davamlı qorxu,
gərginlik və qeyri-müəyyənlik yaradır. Bu isə
uşağın və yeniyetmənin psixoloji dayanıqlılıq
mexanizmlərini zəiflədir. Zorakılıq şəraitində
böyüyən uşaqlarda ən çox müşahidə olunan
təsirlərdən biri xroniki stress reaksiyasıdır.
Davamlı təhlükə vəziyyəti orqanizmdə yüksək
həyəcan səviyyəsini saxlayır və nəticədə
emosional tənzimləmə çətinləşir. Belə fərdlərdə
tez əsəbiləşmə, qorxu, təşviş, yuxu pozun-
tuları və somatik şikayətlər daha sıx rast
gəlinir. Uzunmüddətli stress, həmçinin, diqqət
və yaddaş funksiyalarına mənfi təsir
göstərərək akademik və sosial fəaliyyətə mane
olur. Psixoloji baxımdan zorakı ailə mühiti
mənlilik konsepsiyasının zədələnməsinə səbəb
olur. Uşaq valideyn tərəfindən fiziki və ya
emosional zorakılığa məruz qalarsa, özünü
dəyərsiz, günahkar və ya sevilməyə layiq
olmayan biri kimi qavramağa başlaya bilər. Bu
isə aşağı özünənam, qeyri-sabit özünüqiy-
mətləndirmə və identiklik böhranı ilə nəticə-
lənir. Xüsusilə, yeniyetməlik dövründə bu cür
mənlilik özünüqavrayış depressiv əlamətlərin və
sosial çəkilmənin artmasına zəmin yaradır.
Bundan əlavə, zorakı mühitdə böyüyən fərd-
lərdə bağlanma problemləri tez-tez müşahidə
olunur. Etibarlı emosional bağın olmaması
gələcək münasibətlərdə inamsızlıq, həddindən
artıq asılılıq və ya əksinə emosional distansiya
ilə özünü göstərə bilər. Şəxsiyyətlərarası
münasibətlərdə ya həddindən artıq müdafiə
mövqeyi, ya da aqressiv dominantlıq
strategiyası formalaşsa bilər. Travmatik ailə
təcrübələri həm də davranış səviyyəsində öz
əksini tapır. Bəzi uşaqlar və yeniyetmələr
daxilə yönəlmiş reaksiya göstərərək depres-
siya, sosial izolasiya və özünəqapanma
nümayiş etdirir, digərləri isə xaricə yönəlmiş

davranışlarla- aqressiya, impulsivlik və qaydalara qarşı çıxma ilə reaksiya verirlər. Hər iki halda psixoloji adaptasiya mexanizmləri pozulur və uzunmüddətli psixi sağlamlıq riski artır. Zorakı ailə mühitinin təsiri yalnız uşaqlıq və yeniyetməlik dövrü ilə məhdudlaşmır, bu təcrübələr yetkinlik dövründə də emosional tənzimləmə çətinlikləri, münasibət problemləri və travma sonrası stress simptomları şəklində davam edə bilər. Buna görə də, erkən müdaxilə, psixoloji dəstək proqramları və ailə terapiyası kimi qabaqlayıcı tədbirlər böyük əhəmiyyət daşıyır. Beləliklə, zorakı ailə mühiti fərdin emosional sabitliyini, mənlilik dəyərini və sosial adaptasiya bacarıqlarını zəiflədən ciddi psixoloji risk faktorudur. Bu təsirlərin dərinədən öyrənilməsi və profilaktik strategiyaların hazırlanması həm fərdi, həm də ictimai səviyyədə psixi sağlamlığın qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Psixoanalitik yanaşmaya görə uşaqlıq dövründə valideyn fiqurunun qoruyucu rolunun pozulması “Mən” strukturunun zəifləməsinə gətirib çıxarır. Z. Freyding nəzəriyyəsinə əsasən “İd” və “Super-ego” arasındakı disbalans destruktiv impulsların nəzarətsiz qalmasına səbəb ola bilər [6, s.54]. Zorakı ailədə böyüyən yeniyetmələrdə daxili qəzəb və dəyərsizlik hissi formalaşır. Bu bastırılmış emosiyalar sonradan aqressiv davranış kimi üzə çıxır. Bağlanma nəzəriyyəsinə görə isə erkən emosional travma təhlükəsiz bağlanmanın formalaşmasına mane olur və gələcək sosial münasibətlərdə inamsızlıq yaradır [3, s.89].

Sosial öyrənmə və davranış modeli.

Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi insan davranışının formalaşmasında müşahidə, təqlid və möhkəmləndirmə mexanizmlərinin əsas rol oynadığını irəli sürür. Bu yanaşmaya görə fərd yalnız şəxsi təcrübə vasitəsilə deyil, başqalarının davranışlarını izləyərək də yeni davranış formalarını mənimsəyir. Uşaq və yeniyetmə üçün ilkin və ən güclü model isə ailə üzvləridir. Valideynlərin münasibət qurma tərzini, konflikt həll etmə üsulları və emosional reaksiyaları uşağın davranış nümunələrinin əsasını təşkil edir. Ailə mühitində müşahidə edilən davranış nümunələri uşağın normativ çərçivəsini formalaşdırır. Əgər ailədə problemlər dialoq və qarşılıqlı hörmət yolu ilə həll

edilsə, uşaq konstruktiv sosial bacarıqlar öyrənir. Lakin zorakı və aqressiv davranış modellərinin dominant olduğu mühitdə böyüyən uşaq aqressiyanı məqsədə çatma vasitəsi kimi qəbul edə bilər. Bu zaman zorakılıq yalnız müşahidə edilən deyil, həm də öyrənilən və daxili norma kimi qəbul edilən davranış formasına çevrilir. Sosial öyrənmə prosesi üç əsas mərhələdə baş verir:

- 1) Diqqət
- 2) Yadda saxlanma
- 3) Reproduksiya.

Uşaq əvvəlcə valideynin və ya digər əhəmiyyətli şəxsin davranışına diqqət yetirir, onu yadda saxlayır və uyğun şərait yarandıqda həmin davranışı təkrarlayır. Əgər bu davranış müsbət nəticə və ya mükafatla müşayiət olunursa, onun təkrarlanma ehtimalı artır. Məsələn, aqressiv davranış nəticəsində istədiyini əldə edən yeniyetmə bu strategiyani effektiv hesab edərək gələcəkdə də istifadə edə bilər. Davranış modeli yalnız birbaşa mükafat və cəza ilə deyil, dolaylı möhkəmləndirmə ilə də formalaşır. Uşaq başqasının aqressiv davranışına görə üstünlük qazandığını müşahidə etdikdə həmin davranışı öz repertuarına daxil edə bilər. Bu proses, xüsusilə, yeniyetməlik dövründə sosial identiklik və qrup mənsubiyəti ön plana çıxdıqda daha güclü təsir göstərir. Sosial öyrənmə modeli göstərir ki, davranışın davamlılığı mühitin reaksiyasından asılıdır. Əgər ailə və ya sosial mühit aqressiyanı normal və ya qəbul edilən davranış kimi təqdim edərsə, bu model sabitləşir. Əksinə, empatiya, əməkdaşlıq və emosional özünütənzimləmə bacarıqları təşviq edilərsə, konstruktiv davranış formaları möhkəmlənir. Bu yanaşma zorakı ailə mühitində böyüyən uşaqlarda niyə aqressiv və ya antisosial davranışların daha çox müşahidə olunduğunu izah etməyə imkan verir. Davranış yalnız fərdi xüsusiyyətlərin nəticəsi deyil, həm də sosial mühitdə öyrənilən və təkrarlanan modeldir. Buna görə də profilaktik tədbirlər yalnız fərdi psixoloji müdaxilə ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda, ailə daxilində davranış modellərinin dəyişdirilməsini də əhatə etməlidir. Sosial öyrənmə və davranış modeli fərdin sosial davranışının formalaşmasında ailə və yaxın mühitin həlledici rolunu vurğulayır. Sağlam və

konstruktiv davranış nümunələrinin təqdim edilməsi uşağın və yeniyetmənin sosial adaptasiyasını gücləndirir, zorakı modellərin davamlılığını isə zəiflədir. A. Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə əsasən fərd müşahidə və təqlid yolu ilə davranış modellərini mənimsəyir [1, s.38]. Əgər ailə daxilində zorakılıq konflikt həll etmə üsulu kimi təqdim olunursa, yeniyetmə bu modeli normativ davranış kimi qəbul edə bilər. G. Pattersonun ailə sisteminə dair araşdırmaları göstərir ki, zorakı ailələrdə aqressiv davranış çox vaxt möhkəmləndirilir və nəticədə sabit davranış modelinə çevrilir [8, s.73]. Davranışın cəzasız qalması və ya məqsədə çatdırılması həmin modelin təkrarlanmasına səbəb olur.

Koqnitiv təhriflər və düşmənçilik yönümlü qavrayış. Koqnitiv təhriflər fərdin hadisələri obyektiv reallıqdan fərqli, sistemli şəkildə yanlış və ya şişirdilmiş formada qavramasıdır. Bu təhriflər, xüsusilə, emosional gərginlik və travmatik təcrübələr fonunda daha da güclənir. Zorakı və qeyri-sabit ailə mühitində böyüyən uşaqlar və yeniyetmələr dünyanı təhlükəli və düşmən münasibətlər üzərində qurulmuş bir məkan kimi qavramağa meyilli ola bilərlər. Bu isə onların sosial məlumatı emal etmə tərzinə birbaşa təsir göstərir. Düşmənçilik yönümlü qavrayış sosial vəziyyətlərdə başqalarının davranışını qəsdən zərərverici niyyət kimi yozmaq meylidir. Məsələn, təsadüfi bir hərəkət və ya neytral ifadə belə düşmən niyyət kimi interpretasiya oluna bilər. Bu tip qavrayış modeli tez-tez zorakı mühitdə formalaşır, çünki fərd davamlı olaraq təhlükə və aqressiya ilə qarşılaşdığı üçün beynində “Təhlükəyə hazırlıq” mexanizmi sabitləşir. Koqnitiv təhriflərə aşağıdakı nümunələr daxildir:

- Ümumiləşdirmə – bir mənfi hadisədən ümumi nəticə çıxarma (“Hamı mənə qarşıdır”).
- Ağ-qara düşüncə – hadisələri yalnız iki ifrat kateqoriyada qiymətləndirmə.
- Fərdiləşdirmə – baş verən hadisələri özünə yönəltmək.
- Niyyət oxuma – sübut olmadan başqasının mənfi niyyətə sahib olduğunu düşünmək.

Bu təhriflər emosional reaksiya ilə sıx bağlıdır. Əgər yeniyetmə neytral vəziyyəti belə təhdid kimi qavrayırsa, onun reaksiyası da müdafiə və ya aqressiya xarakterli olacaq. Beləliklə, düşmənçilik yönümlü qavrayış aqressiv davranışın koqnitiv əsasını təşkil edə bilər.

Zorakı ailə mühitində böyüyən fərdlər üçün təhlükə siqnallarına həddindən artıq həssaslıq inkişaf edə bilər. Bu hiper-həssaslıq sosial münasibətlərdə yanlış interpretasiyalara və konfliktlərin artmasına səbəb olur. Nəticədə, yeniyetmə sosial mühitdə tez-tez münaqişəyə girir və bu da onun “Aqressiv” və ya “Problematik” etiketləndirilməsinə gətirib çıxarır. Halbuki davranışın kökündə yanlış və təhrif olunmuş qavrayış mexanizmi dayanır. Koqnitiv təhriflərin uzunmüddətli təsiri özünü həm emosional, həm də davranış səviyyəsində göstərir. Davamlı mənfi düşüncə sxemləri depressiya, təşviş və aşağı özünə inamla əlaqələndirilir. Eyni zamanda, sosial münasibətlərdə etimadsızlıq və müdafiə mövqeyi güclənir.

Bu baxımdan psixoloji müdaxilələrdə koqnitiv yenidənqurma üsulları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Fərdin hadisələri daha realist və balanslı qiymətləndirməyi öyrənməsi aqressiv reaksiyaların azalmasına və sosial adaptasiyanın yaxşılaşmasına kömək edə bilər. Koqnitiv təhriflər və düşmənçilik yönümlü qavrayış zorakı ailə mühitində formalaşan psixoloji mexanizmlərdən biridir və aqressiv davranışın inkişafında mühüm rol oynayır. Bu mexanizmlərin erkən mərhələdə aşkarlanması və korreksiyası psixi sağlamlığın qorunması baxımından vacibdir. Koqnitiv yanaşmaya görə zorakı mühitdə böyüyən yeniyetmələr sosial situasiyaları təhrif olunmuş şəkildə interpretasiya edirlər. Dodgenin sosial informasiya emalı modelinə əsasən belə yeniyetmələr neytral davranışları belə təhdid kimi qəbul edə bilərlər [4, s.54]. Bu “Düşmənçilik yönümlü atribusiyaya” aqressiv reaksiyanın sürətli və avtomatik şəkildə baş verməsinə səbəb olur [4, s.58].

Emosional tənziqlənmə və neyropsixoloji amillər. Emosional tənziqlənmə fərdin öz emosiyalarını tanıma, onları idarə etmə və sosial vəziyyətlərə uyğun ifadə etmə

qabiliyyətidir. Bu qabiliyyət uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə formalaşır və sağlam sosial adaptasiya üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Zorakı və qeyri-sabit ailə mühitində böyüyən fərdlərdə emosional tənzimləmə mexanizmləri ciddi şəkildə pozula bilər, çünki davamlı stres və təhlükə hissi beynin emosional və koqnitiv mərkəzlərini adaptiv olmayan şəkildə inkişaf etdirir.

Yeniyetmənin emosional tənzimləmə qabiliyyəti üç əsas səviyyədə formalaşır:

1. Bioloji səviyyə - Beynin limbik sistemi (Amiqdala, hipokampus) emosional reaksiyaların yaranmasında həlledici rol oynayır. Amiqdala təhlükə siqnallarını tanıyaraq qorxu və həyəcan reaksiyalarını təşviq edir, hipokampus isə emosional yaddaşı kodlaşdırır. Zorakı mühitdə böyüyən yeniyetmələrdə bu sistemlər hiperaktiv olur və onların emosional reaksiyaları tez-tez hiperhəyəcan və aqressiya şəkildə ortaya çıxır [2, s.262].

2. Koqnitiv səviyyə- Prefrontal korteks emosional reaksiyaları idarə edir, qərar verməni və problem həll etmə bacarıqlarını tənzimləyir. Zorakı ailədə böyüyən yeniyetmələrdə frontal lobun inkişafı gecikir və, bu, impulsiv davranışların artmasına, emosiyaları ifadə edə bilməməyə və streslə başa çıxma çətinliyinə gətirib çıxarır [3, s.56].

3. Davranış səviyyəsi- Uşaqlar və yeniyetmələr valideynlərin davranış modellərini müşahidə və təqlid yolu ilə öyrənir. Əgər ailədə aqressiya, manipulyasiya və emosional nəzarətsizlik dominantdırsa, fərd bu davranışları normallaşdırır və özünə adaptiv olmayan davranış strategiyası kimi qəbul edir [1, s.37].

Neyropsixoloji baxımdan emosional tənzimləmə fərdin aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır:

İmpuls nəzarəti- Prefrontal korteksin yetərsiz fəaliyyəti impulsiv və destruktiv reaksiyaların artmasına səbəb olur.

Emosiyaların qavranması və kodlaşdırılması- Hipokampus və amiqdaladakı disbalans emosiyaların düzgün qavranmasını və xatırlanmasını çətinləşdirir.

Stress reaksiyası- HPA (Hipotalamus-hipofiz-adrenal) sistemi daim aktiv vəziyyətdə olur, kortizol səviyyəsi yüksək qalır. Bu isə

xroniki stress və emosional həssaslığın artmasına gətirib çıxarır [5, s.48].

Neyrotransmitter balansı- Serotonin, dopamin və norepinefrin səviyyələrinin pozulması aqressiya, depressiv əlamətlər və riskli davranışlarla əlaqələndirilir [6, s.62].

Davamlı zorakı mühitdə böyüyən yeniyetmələrdə emosional tənzimləmə pozuntuları yalnız davranışda deyil, həm də sosial və akademik sahələrdə özünü göstərir. Bu fərdlər konfliktli vəziyyətlərdə adekvat reaksiya verməkdə çətinlik çəkir, empatiya və sosial dəstək göstərmək bacarıqları zəifləyir, Həyəcan və qorxu hissələrini tez-tez aqressiya və müdafiə reaksiyası ilə kompensasiya edirlər.

Bundan əlavə, emosional tənzimləmə pozuntuları depressiya, təşviş, aşağı özünə-inam və sosial izolasiya riskini artırır. Neyropsixoloji baxımdan isə, bu, prefrontal korteksin yetərsizliyi, limbik sistemin hiperaktivliyi və stress hormonlarının uzunmüddətli yüksək səviyyəsi ilə əlaqələndirilir.

Xroniki stress limbik sistemin hiperaktivliyinə və prefrontal korteksin funksional zəifləməsinə səbəb ola bilər [2, s.81]. Bu isə impuls nəzarətinin azalması və riskli davranışların artması ilə nəticələnir. Empatiya mexanizmlərinin zəifləməsi isə antisosial davranışın əsas psixoloji göstəricilərindən biridir. R. Harenin tədqiqatlarına görə empatiya çatışmazlığı və vicdan mexanizminin zəifləməsi deviant davranışın davamlılığını artırır [7, s.64].

Formalaşma mexanizmlərinin sistemli modeli. Zorakı ailə mühitində antisosial davranışların formalaşması üç səviyyədə baş verir:

1. Emosional səviyyə – travma və qorxu nəticəsində aqressiyanın yığılması [5, s.119];

2. Koqnitiv səviyyə – sosial informasiyanın təhrif olunmuş emalı;

3. Davranış səviyyəsi – aqressiv reaksiyaların möhkəmlənməsi və təkrarı [1, s.38].

Nəticə

Zorakı ailə mühitində böyüyən yeniyetmələrdə antisosial davranışların formalaşması çoxfaktorlu və mərhələli prosesdir. Bu proses travmatik təcrübələr, sosial öyrənmə mexanizmləri və koqnitiv təhriflərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxır. Profilaktik

müdaxilə proqramları erkən mərhələdə həyata keçirilməli, ailə terapiyası və emosional tənzimlənmə bacarıqları gücləndirilməlidir.

Zorakı ailə mühitində böyüyən yeniyetmələrdə antisosial davranışların formalaşması tək səbəbli, xətti və ya yalnız fərdi xüsusiyyətlərlə izah edilə bilən bir proses deyil. Bu fenomen bioloji həssaslıq, neyropsixoloji dəyişikliklər, emosional tənzimləmə mexanizmləri, sosial öyrənmə modelləri və ailədaxili münasibət dinamikalarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan çoxsəviyyəli bir sistem prosesidir. Araşdırmalar göstərir ki, zorakı mühit yalnız travmatik hadisə kimi deyil, həm də inkişaf edən beyin struktur və funksional təşkilinə təsir edən davamlı stress faktoru kimi çıxış edir. Bu baxımdan antisosial davranış sadəcə davranış pozuntusu deyil, adaptiv görünən, lakin uzunmüddətli perspektivdə destruktiv nəticələr doğuran psixobioloji reaksiya modelidir.

Ailə daxilində fiziki, emosional və ya psixoloji zorakılıq şəraitində böyüyən yeniyetmələrdə təhlükə siqnallarının xroniki aktivləşməsi müşahidə olunur. Stress reaksiyasının davamlı fəaliyyəti nəticəsində neyroendokrin sistemdə, xüsusilə, kortizol tənzimlənməsində disbalans yaranır. Bu vəziyyət impuls nəzarətini və qərarverməni tənzimləyən frontal beyin strukturlarının funksional yetkinləşməsinə mənfi təsir göstərir. Nəticədə, yeniyetmə situasiyalara daha çox affektiv, daha az reflektiv reaksiya verir. Emosional yüklənmə vəziyyətində davranışın nəticələrini proqnozlaşdırmaq qabiliyyəti zəifləyir, aqressiv və qayda pozucu reaksiyalar daha tez aktivləşir.

Eyni zamanda, zorakı ailə mühitində sosial öyrənmə mexanizmləri vasitəsilə aqressiya normativ davranış kimi internalizə olunur. Uşaq valideyn modelindən konfliktlərin güc yolu ilə həllini öyrənir və bu strategiyayı sosial münasibətlərdə tətbiq edir. Davranışın modeləşdirilməsi ilə yanaşı emosional bağın pozulması da mühüm rol oynayır. Təhlükəsiz bağlanma formalaşmadıqda empatiya, sosial məsuliyyət və günahkarlıq hissinin inkişafı zəifləyir. Bu isə antisosial davranışın davamlı və sistemli xarakter almasına zəmin yaradır.

Zorakılıq mühitində böyüyən yeniyetmələrdə tez-tez müşahidə olunan emosional

tənzimləmə çətinlikləri antisosial davranışların əsas vasitəçi mexanizmlərindən biridir. Emosiyaların tanınması, adlandırılması və uyğun şəkildə ifadə olunması bacarığı inkişaf etmədikdə daxili gərginlik davranış vasitəsilə boşaldılır. Aqressiya, qayda pozma, riskli davranış və sosial normaların inkarı bu kontekstdə emosional yüklənmənin tənzimləmə strategiyası kimi çıxış edə bilər. Bu baxımdan antisosial davranış destruktiv olsa da, subyektiv olaraq yeniyetmə üçün funksional və qoruyucu xarakter daşıyır.

Digər tərəfdən, zorakı ailə mühitində özünüdəyər hissinin zədələnməsi və identiklik böhranı da mühüm təsiredici faktordur. Davamlı tənqid, alçaltma və ya laqeydlik şəraitində formalaşan mənlilik strukturu ya həddindən artıq müdafiəedici, ya da özünüinkar edən xarakter alır. Antisosial davranış bəzən güc və nəzarət illüziyası yaratmaq, bəzən isə daxili boşluq və mənasızlıq hissini kompensasiya etmək məqsədi daşıyır. Bu kontekstdə davranış sosial normaya qarşı çıxmaqdan daha çox psixoloji bütövlüyü qoruma cəhdi kimi anlaşılmalıdır.

Sosial mühit faktorları da formalaşma mexanizmlərinin mühüm hissəsidir. Zorakı ailədə böyüyən yeniyetmə çox vaxt məktəb və ya yaşlı qruplarında da adaptiv çətinliklərlə qarşılaşır. Rədd edilmə və ya stigmatizasiya aqressiv subkulturlara inteqrasiyanı asanlaşdırır. Beləliklə, ilkin ailədaxili zorakılıq sosial təsdiq və identifikasiya vasitəsilə möhkəmlənir. Antisosial davranış fərdi reaksiya olmaqdan çıxaraq sosial kimliyin komponentinə çevrilə bilər.

Neyropsixoloji səviyyədə isə impuls nəzarəti, empatiya və qərarvermə ilə bağlı beyin şəbəkələrinin inkişafında gecikmə və ya funksional zəifləmə müşahidə oluna bilər. Bu dəyişikliklər genetik meyillərlə qarşılıqlı təsirdə daha qabarıq formalaşma bilər. Lakin mövcud elmi biliklər göstərir ki, neyrobioloji həssaslıq müəyyənədicidir deyil, ətraf mühit və müdaxilə faktorları inkişaf trayektoriyasını dəyişə bilər. Bu isə erkən diaqnostika və psixososial müdaxilənin əhəmiyyətini artırır.

Formalaşma mexanizmlərinin sistemli modeli göstərir ki, zorakı ailə mühitində antisosial davranışların yaranması risk və

qoruyucu faktorların balansından asılıdır. Emosional dəstək verən alternativ böyüklər, məktəb mühiti, psixoloji yardım və müsbət sosial təcrübələr riskin təsirini azalda bilər. Əksinə, davamlı zorakılıq, sosial izolasiya və nəzarətsiz yaşlı qrupları destruktiv trayektoriyaya gücləndirir.

Beləliklə, zorakı ailə mühitində yeniyetmələrdə antisosial davranışların formalaşması çoxözlü, dinamik və qarşılıqlı təsirə əsaslanan prosesdir. Bu davranışlar yalnız intizam və ya əxlaqi problem kimi deyil, inkişafın zədələnmiş kontekstində yaranan adaptiv reaksiya kimi qiymətləndirilməlidir. Effektiv profilaktika və müdaxilə üçün ailə sistemində yönəlik kompleks yanaşma, emosional tənzimləmə bacarıqlarının inkişafı, təhlükəsiz bağlanmanın bərpası və sosial dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi əsas prioritetlər kimi çıxış etməlidir.

Beləliklə, zorakılığın erkən mərhələdə aşkarlanması və aradan qaldırılması yalnız fərdi psixoloji sağlamlıq baxımından deyil, həm də cəmiyyətin sosial təhlükəsizliyi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Yeniyetmənin davranışı problemin özü deyil, problemin siqnalıdır. Bu siqnalı cəza ilə susdurmaq deyil, səbəblərini anlamaq və sistemli şəkildə müdaxilə etmək elmi və humanist yanaşmanın əsasını təşkil etməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977.
2. Berkowitz L. Aggression: Its Causes, Consequences, and Control. New York: McGraw-Hill, 1993.
3. Bowlby J. Attachment and Loss. New York: Basic Books, 1969.
4. Dodge K.A. Social Information-Processing Model of Aggression. Developmental Psychology, 1986.
5. Dollard J., Doob L., Miller N. Frustration and Aggression. Yale University Press, 1939.
6. Freud S. The Ego and the Id. London: Hogarth Press, 1923.
7. Hare R.D. Without Conscience. New York: Guilford Press, 1999.

Elnara Ahmed AHMEDOVA

Ph.D. in Psychology, Associate Professor of the Department of Political Science, Psychology and Social Work, Western Caspian University

Fidan Madat NOVRUZOVA

Master's student at the Department of Psychology and Social Work, Western Caspian University

MECHANISMS OF FORMATION OF ANTISOCIAL BEHAVIOR IN ADOLESCENTS GROWING UP IN VIOLENT FAMILY ENVIRONMENTS

Summary

The article examines the psychological and social mechanisms underlying the development of antisocial behavior in adolescents raised in violent family environments. Exposure to chronic family violence negatively affects emotional regulation, empathy development, impulse control, and social adaptation. Based on psychoanalytic, social learning, and cognitive approaches, the study explains how traumatic early experiences contribute to aggressive and antisocial behavioral patterns. The article emphasizes the importance of early intervention and trauma-informed psychological support.

Keywords: adolescence, antisocial behavior, trauma, aggression, emotional regulation.

Элнара Ахмед АХМЕДОВА

кандидат философских наук. по психологии, доцент кафедры политологии, психологии и социальной работы, Западно-Каспийский Университет

Фидан Мадат НОВРУЗОВА

Магистрант, Кафедра психологии и социальной работы, Западно-Каспийский Университет

**МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ АНТИСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ У
ПОДРОСТКОВ В УСЛОВИЯХ НАСИЛИЯ В СЕМЬЕ**

Резюме

В статье анализируются психологические механизмы формирования антисоциального поведения у подростков, выросших в условиях семейного насилия. Хроническая травматизация, дефицит эмоциональной поддержки и нарушение чувства безопасности приводят к снижению эмпатии, нарушению саморегуляции и формированию агрессивных моделей поведения. Работа основывается на психоаналитическом, когнитивном и социально-обучающем подходах и подчеркивает значимость ранней психологической интервенции.

Ключевые слова: семейное насилие, подростковый возраст, антисоциальное поведение, травма, агрессия, саморегуляция.

Daxil olub: 05.03.2026